

Зоряна Лободіна, к. е. н.

Тернопільський національний економічний університет, Україна

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ БЮДЖЕТНОГО МЕХАНІЗМУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Zoryana Lobodina, PhD in Economics

Ternopil National Economic University, Ukraine

DIALECTICAL AND INSTITUTIONAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE BUDGET MECHANISM OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE

Applying a dialectical approach to scientific cognition it has been revealed that the budget mechanism of social and economic development of the state in its essence is considered as a means of the public and local authorities influence on social and economic processes; the budget mechanism is seen as a phenomenon due to its regulatory influence on distributive relations between the formation and use of the budget funds; due to its content the budget mechanism is considered as subsystems of financial methods, forms, tools and levers, which cause quantitative and qualitative changes in social and economic phenomena and processes that serve as the driving force of social and economic development; according to its form, the budget mechanism is seen in the formation and use of the budget funds. The application of an institutional approach to the study of the budget mechanism allows us to substantiate its functioning as an institution, that is, a set of formal and informal rules that are used to regulate distributive relations between the formation and use of the budget funds.

Keywords: budget mechanism of social and economic development of the state, categories of dialectics, laws of dialectics, dialectical approach to scientific cognition, institutional approach to scientific cognition, institution.

Постановка проблеми. Соціально-економічні трансформації, які відбуваються в Україні, та зумовлені внутрішніми і зовнішніми загрозами виклики національній безпеці потребують зміни наукових підходів до управління бюджетними ресурсами та гармонізації елементів бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави в межах обраної управлінської технології бюджетування. Зазначене обумовлює доцільність дослідження засад функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави з використанням прогресивної методології наукового пізнання

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний теоретичний і практичний внесок у дослідження економічного змісту та засад функціонування економічного механізму та бюджетного механізму зокрема зробили такі зарубіжні і вітчизняні науковці як Дж. Б'юкенен, О. Василик, М. Гаретовський, А. Вагнер, В. Дем'янишин, І. Запатріна, О. Кириленко, М. Крупка, Л. Лисяк, І. Луніна, В. Опарін, Ю. Пасічник, Ш. Ріст, Дж. Стігліц, В. Федосов, І. Чугунов, С. Юрій та інші. Проте реформування бюджетних відносин та зумовлені зазначеним процесом перманентні зміни в їх організації вимагають посиленої уваги до проблем функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави та вибору прогресивного методологічного інструментарію його дослідження.

Метою статті є наукове обґрунтування методологічних засад функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави на основі діалектичного та інституціонального підходів.

Виклад основних положень. Діалектичний метод, як один із найдавніших філософських методів дослідження, покладений в основу фундаментальної методології, дозволяє вивчати бюджет, бюджетну політику та бюджетний механізм соціально-економічного розвитку держави в усій їхній багатогранності з позиції розвитку, переходу від анахронічного, віджилого до нового, сучасного.

Діалектичний підхід, базований на використанні діалектичного методу як способу і мистецтва «...розв'язання таких проблем – визначення протилежностей, аналіз і розмежування, їх синтез в деяке ціле, розкриття руху і розвитку відповідних структур, напрямів, тенденцій їх генезису¹» та діалектичної логіки, передбачає необхідність застосування таких принципів: загальності, поляризації, системності, матеріальної єдності світу, взаємозв'язку.

Діалектика як філософська наука володіє власними законами, які мають універсальне пізнавальне і методологічне значення: законом переходу кількісних змін у якісні; законом єдності і боротьби протилежностей; законом заперечення заперечення.

Відповідно до закону переходу кількісних змін у якісні нагромадження незначних кількісних змін на певних етапах процесу неминуче призводить до істотних якісних змін, до стрибкоподібного переходу попередньої якості у нову. Зазначений закон розкриває найзагальніший механізм розвитку, а його знання слугує засобом осмислення й перетворення дійсності.

Для пізнання процесу функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави використаємо основні поняття закону переходу кількісних змін у якісні – «кількість», «якість» і «міра». Кількість є зовнішньою ознакою явища та дає змогу виміряти зміни його властивостей. Якість є сукупністю властивостей явища, котрі відрізняють його від інших явищ, втрата яких призведе до зміни його сутності. Єдність кількісної та якісної сторін функціонування явища постає як міра, яка має об'єктивний характер і загальне значення.

Отже, філософська категорія якості стосовно функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави, з одного боку, відображає сукупність найбільш суттєвих іманентних властивостей зазначеного механізму, що вирізняють його серед інших механізмів реалізації державної політики, а з іншого – можливості органів державної влади і місцевого самоврядування щодо формування та використання бюджетних ресурсів у результаті його впливу на процеси розподілу ВВП, а в окремих випадках – національного багатства. Категорія кількості дає уявлення про кількісні параметри використання обраних фінансових методів, форм, інструментів, важелів відповідно до пріоритетів соціально-економічного розвитку держави (наприклад, обсяг мобілізованих доходів, здійснених видатків, ставки податків тощо). Мірою є межа кількісних параметрів використання обраних фінансових методів, форм, інструментів, важелів, результат впливу яких на розподільчі процеси відображає такі можливості держави щодо формування бюджетних ресурсів, за яких вона здатна задовольняти суспільні потреби. Таким чином, закон переходу кількісних змін у якісні відіграє важливу роль у дослідженні фінансових відносин та дає змогу проаналізувати кількісні зміни функціонування бюджетного механізму та, відповідно, простежити процес їхнього переходу в якісні.

Відповідно до закону єдності і боротьби протилежностей кожне явище характеризується внутрішніми суперечностями (такі сторони, сили, тенденції предметів і явищ реального світу, які водночас є взаємопов'язаними, взаємовиключними та взаємопроникними), а ця внутрішня боротьба є джерелом саморозвитку явища. Прикладом може слугувати антагонізм безмежного зростання суспільних потреб і обмеженості ресурсів; суперечність між інтересами держави та приватного сектора економіки щодо сплати податків і зборів, в результаті якої відбувається розвиток бюджетних відносин.

¹ Шинкарук, В.І. (ред.) (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, 742.

З одного боку, державні фінанси і приватний сектор взаємопов'язані між собою; по-друге, вони взаємовиключають одне одного, а по-третє, вони є взаємопроникними¹. Разом із цим модернізація бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави передбачає діалектику єдності, в основі якої лежить гармонізація інтересів, цілей і дій.

Суттєву роль у дослідженні функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави відіграє закон заперечення заперечення, що відображає наступництво, спадкоємність, зв'язок нового зі старим, повторюваність на більш високій стадії окремих рис попередньої стадії та вказує на принципові особливості процесу руху. Відповідно до цього закону діалектики соціально-економічний розвиток та розвиток бюджетного механізму відбуваються по спіралі, щоразу на більш високому рівні із застосуванням нових елементів та постійно – від нижчого до вищого, від старого до нового, від одного заперечення до іншого і т. д. Базуючись на вищеописаних законах діалектики, закон заперечення заперечення дає змогу пізнати розвиток у часі, визначити його напрями й тенденції та свідомо впливати на нього.

Особливу значущість у структурі діалектичного методу мають його категорії, які відображають найбільш загальні та суттєві властивості, аспекти, зв'язки, відношення предметів і явищ. У процесі всебічного вивчення бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави доцільно акцентувати увагу на розгляді таких полярних філософських категорій як «сутність» і «явище», які поєднують детермінаційні зв'язки буття, та «зміст» і «форма», що відображають «організацію» буття.

Сутність відображає внутрішнє наповнення об'єкта, процесу або явища, властиве саме їм, що є підставою їх зовнішнього прояву та відображає їх природу. Явище – це зовнішнє виявлення сутності, форма її прояву. На відміну від сутності, яка прихована всередині об'єкта, речі, процесу, саме явище перебуває на поверхні. Явище не може існувати без сутності².

Важливою ознакою будь-якого явища чи процесу є зміст як сукупність всіх елементів явища, процесу, єдність їхніх властивостей, внутрішніх зв'язків, суперечностей і тенденцій розвитку. Форма – спосіб зовнішнього вияву змісту, відносно стійка визначеність зв'язку його елементів та їхньої взаємодії³.

Враховуючи те, що діалектичний метод є стратегічним орієнтиром застосування загальнонаукових і конкретно-наукових методів, взаємозв'язок філософських категорій діалектики, які використовуються у процесі дослідження методологічних засад функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави, схематично відображено на рис. 1.

Сучасні реалії організації бюджетних відносин та результати їх зміни внаслідок проведених реформ свідчать, що суттєві проблеми, які виникають у цій сфері, значною мірою породжені концептуальною невизначеністю в системі інститутів суспільства та потребують дослідження в контексті інституційних змін в управлінні бюджетом. Зазначене обумовлює доцільність використання інституціонального підходу до дослідження бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави.

Інституціоналізм як самостійний напрям наукових досліджень сформувався наприкінці ХІХ ст. і трактується як вчення про значення інститутів, інституцій, їх взаємодію під час прийняття управлінських рішень, інституційні зміни у суспільстві, їхні наслідки тощо. Вихідними поняттями теорії інституціоналізму є терміни «інститут» та «інституція», навколо дефініцій яких в науковій літературі ведуться дискусії.

¹ Тулай, О.І. (2016). *Державні фінанси і сталий людський розвиток: концептуальні домінанти та діалектична єдність*. Тернопіль: ТНЕУ, 416.

² Щерба, С.П., Заглада, О.А. (2011). *Філософія*. Київ: Кондор, 548.

³ Петров, В. (2012). *Філософія*. Москва: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 551.

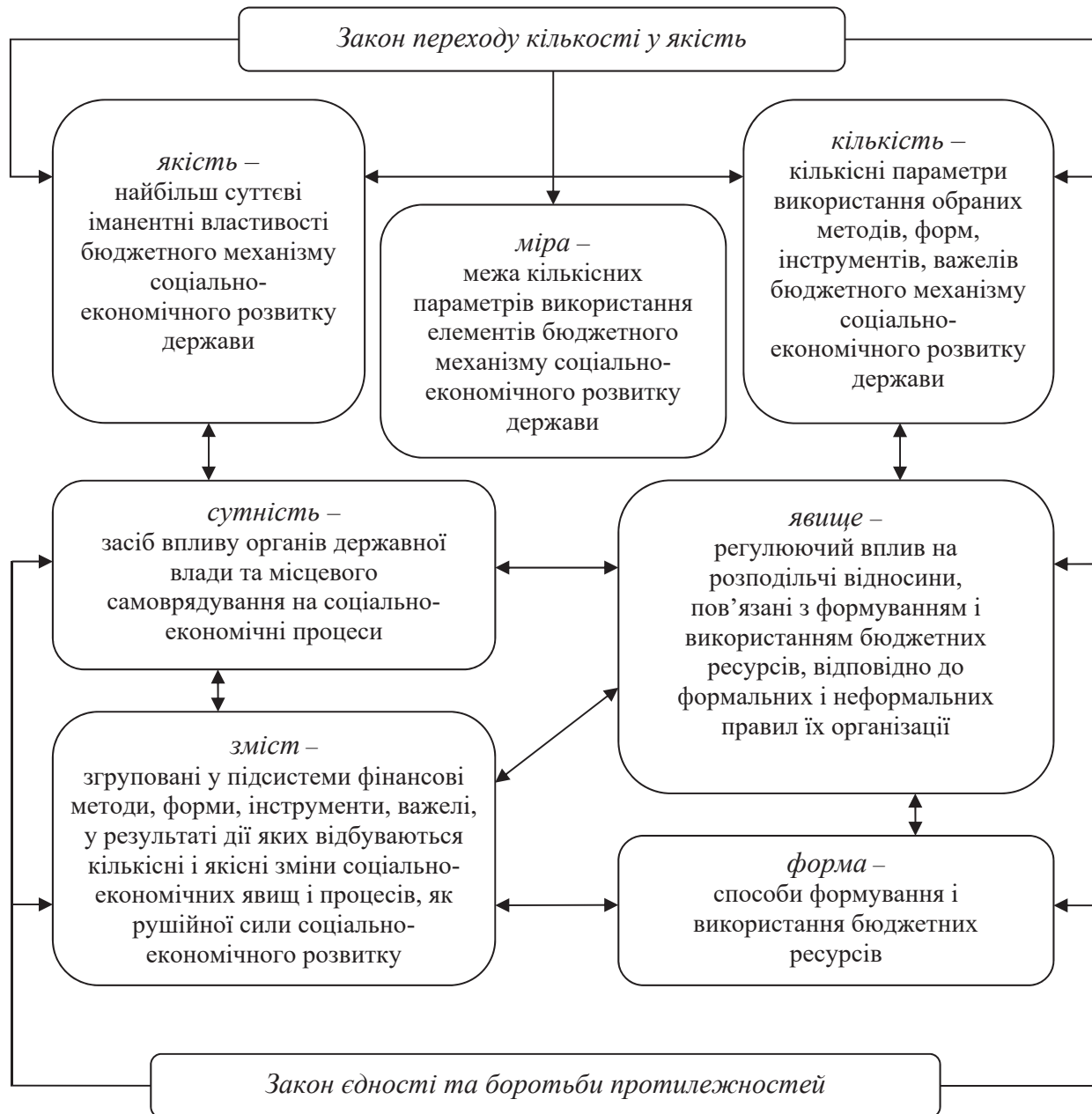

Рис. 1. Взаємозв'язок філософських категорій у процесі дослідження методологічних засад функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави (діалектичний підхід)

Джерело: складено автором на основі використання підходів В. Дем'янишина¹.

Т. Веблен, засновник теорії традиційного інституціоналізму, вважає інститути (хоча в оригіналі праці використовується поняття «інституція») звичним способом мислення, який має тенденцію до продовження свого існування невизначено довго². Його послідовник Дж. Коммонс трактує інститути як «колективні дії з контролю, вивільнення і

¹ Дем'янишин, В.Г. (2008). *Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України*. Тернопіль: ТНЕУ, 496.

² Веблен, Т. (1994). *Теорія праздного класу*. Москва: Прогресс, 367.

розширення індивідуальної дії»¹, трансформація яких призводить до зміни правових інституційних норм.

На думку Дж. Ходжсона, інститути включають норми поведінки, юридичні та формальні правила та є «довготривалими системами укладених та вкорінених правил, що структурують соціальні взаємодії»², «соціальною організацією, що шляхом традиції, звички або правових обмежень формує довготривалі рутинізовані схеми поведінки»³.

Поряд із терміном «інститут» у наукових працях з проблем інституціоналізму зустрічається і поняття «інституція». Представники сучасної теорії неінституціоналізму (Р. Коуз, Д. Норт) на відміну від класиків інституціоналізму (Т. Веблена, У. Мітчелла, Дж. Коммонса) замість терміну «інститут» оперують поняттям «інституція».

Американський економіст Д. Норт, досліджуючи вплив інституцій на соціально-економічні процеси, розглядає інституції як «правила гри» в суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми та надають їм визначену форму. На думку вченого, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – в політиці, соціальній сфері або економіці. Інституції можуть бути будь-які: від правил, сформованих людьми, до неофіційних обмежень – звичаїв та кодексів поведінки⁴. Іншими словами, інституції – це основа правил гри.

Як справедливо відзначив російський економіст О. Іншаков, вчені часто не звертають увагу на відмінності вихідних категорій інституціоналізму і інколи підмінюють інституцію організацією, організацію визначають як інститут, а останній трактують як інструмент, орган чи механізм⁵. Це є проявом змістової некоректності у процесі використання наукового інструментарію у дослідженнях з різної проблематики. Так, у результаті підміни поняття «інституція» з оригіналу праці Т. Веблена «Теория праздного класса» на «інститут» під час перекладу на російську мову, у багатьох наукових дослідженнях спостерігається безпідставне використання терміну «інститут» для явищ, які за своєю сутністю є інституціями.

Такий підхід став традиційним і втілювався у перекладі праць Д. Норта, Дж. Ходжсона, О. Вільямсона та інших на російську мову, в той час, як в оригіналі їхні праці присвячено інституціям. Це закріпило застосування терміну «інститут» і сприяло відмові від категорії «інституція» при описуванні феноменів відповідного характеру⁶.

Підтверджують зазначений висновок і тези редакційної передмови С. Сорокіної до російського перекладу праці Т. Веблена «Теория праздного класса» (Москва, 1984 р.), яка зазначає, що термін «інституціоналізм» пов'язаний з двома поняттями: «інституція» – настанова, звичай, порядок, прийнятний у суспільстві, та «інститут» – закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону чи закладу. Поділ цих понять достатньо умовний, оскільки у концепціях інституціоналістів вони мають широкий зміст⁷.

Отже, вихідною категорією інституціоналізму, безперечно, є термін «інституція», під якою «старі» інституціоналісти, попри незначні відхилення у формулюваннях, розуміли сукупність усталених звичаїв, традицій, способів мислення та поведінкових стереотипів індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому.

¹ Commons J. R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648–657.

² Ходжсон, Дж. (2003). *Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории*. Москва: Дело, 464.

³ Там само.

⁴ Норт, Д. (2000). *Институции, институциональная зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи, 198.

⁵ Іншаков, О. В. (2003). Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации. *СоцИс*, 9, 42–51. <<http://ecsocman.hse.ru/data/178/727/1217/004.INSHAKOV.pdf>> (2018, квітень, 02).

⁶ Коваленко, Ю. (2010). Зміст категорії «інституція» в інституційному економічному аналізі. *Вісник THEV*, 4, 19-31.

⁷ Сорокіна, С. (1984). Предисловие. В книге Веблен Т. *Теория праздного класса*. Москва: Прогресс, 367.

Інституція є змістовною основою інституту, вона надає йому ознаки типових функціональних властивостей, які відображають суспільно визнані норми, образи, статуси, норми поведінки та діяльності. Інституція – абстракція, що набуває змісту в конкретній дії. Закріплення організації форм конкретних функцій людей створює систему інститутів суспільства¹.

Дефініції інституту та інституції різнобічні, залежать від власного бачення, сфери та об'єктів досліджень науковців. З еволюцією інститутів і інституцій відбувається розвиток соціально-економічних відносин, який у певні періоди у зв'язку із впливом негативних і позитивних екстерналій може ускладнюватися або, навпаки, спрощуватися. Відтак, основним напрямом інституційних трансформацій має бути побудова такої бюджетної системи, яка б відповідала потребам суспільства та сприяла б динамічному соціально-економічному розвитку держави.

З цього приводу Д. Норт зазначив, що інституційні зміни визначають вектор розвитку суспільства в часі і таким чином вважаються ключем до розуміння історичних змін².

Застосовуючи інституціональний підхід до дослідження бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави, розглядаємо зазначений механізм як інституцію – комплекс формальних (визначених правовими актами з іманентним примусовим характером виконання) і неформальних (визначених культурою, ментальністю, звичаями) правил, що використовуються для регулювання розподільчих відносин, пов'язаних з формуванням і використанням бюджетних ресурсів. Серед зазначених правил найбільш вагомими вважаємо фіскальні правила.

Виникнення і розвиток інституції бюджетного механізму зумовлені появою інститутів держави та бюджету. Бюджетний механізм соціально-економічного розвитку держави як складне багатокомпонентне системне утворення реалізується у взаємодії інститутів влади, протидії корупції, громадського контролю, власності, місцевого самоврядування, підприємництва й інших політичних, соціальних, економічних інститутів держави, з одного боку, та бюджетних інститутів – з іншого. Бюджетні інститути податку, трансфертів, запозичень, доходів бюджету, видатків бюджету, бюджетних кредитів, бюджетних інвестицій, державного боргу, бюджетного дефіциту мають складну внутрішню структуру формальних і неформальних правил та диференційовані залежно від форм руху бюджетних коштів. Виконання зазначених правил здійснюється учасниками бюджетного процесу, які наділені повноваженнями з управління бюджетними коштами, і в контексті теорії інституціоналізму відносяться до організацій.

Розглядаючи функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави крізь призму теорії інституціоналізму, резюмуємо, що воно відбувається в інституціональному середовищі у процесі взаємодії учасників бюджетного процесу у поєднанні з певними усталеними нормами, правилами, обмеженнями, стандартами управління бюджетними ресурсами та бюджетними потоками. Зазначене дає підстави вважати гармонійно сформоване, несуперечливе та сприятливе інституціональне середовище функціонування цього механізму важливою передумовою ефективної дії фінансових методів, форм, інструментів, важелів на розподільчі відносини, пов'язані з формуванням і використанням бюджетних ресурсів.

Аналізуючи сучасні бюджетні інститути та організації, які забезпечують функціонування бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави, основною проблемою вважаємо їхню неспроможність вирішувати багато проблем, які виникають у результаті трансформаційних процесів у сфері бюджетних відносин.

¹ Лисяк, Л. В. (2009). *Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України*. Київ: ДННУ АФУ, 600.

² Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи, 198.

Таким чином, забезпечення макроекономічної стабільності і покращення суспільного добробуту як цільових орієнтирів інституційних змін потребує впровадження інституційних змін у сфері бюджетних відносин у напрямку бюджетної децентралізації та побудови демократичного суспільства, конструктивно організованої інституції бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави та гармонійно побудованого інституціонального середовища його функціонування.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Вихідною методологічною платформою дослідження бюджетного механізму соціально-економічного розвитку держави є діалектичний метод пізнання, використання основних принципів, законів та категорії якого дало змогу розглянути бюджетний механізм соціально-економічного розвитку держави за сутністю, як явище, за змістом та формою. Застосування інституціонального підходу до дослідження зазначеного механізму дало змогу обґрунтувати його функціонування як інституції.

References:

1. Shynkaruk, V.I. (Ed.) (2002). *Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kiev: Abrys. [in Ukrainian].
2. Tulai, O. I. (2016). *Derzhavni finansy i stalyy liudskyy rozvytok: kontseptualni dominanty ta dialektychna yednist* [Public finances and sustainable human development: conceptual dominant and dialectical unity]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
3. Shcherba, S.P., Zahlada, O. A. (2011). *Filosofia* [Philosophy]. Kiev: Kondor. [in Ukrainian].
4. Petrov, V. (2012). *Filosofija* [Philosophy]. Moscow: Gumanitarnyj izd. centr VLADOS. [in Russian].
5. Dem'ianyshyn, V.H. (2008). *Teoretychna kontseptualizatsiia i praktychna realizatsiia biudzhethnoi doktryny Ukrainy* [Theoretical conceptualization and practical implementation of the budget doctrine of Ukraine]. Ternopil: TNEU. [in Ukrainian].
6. Veblen, T. (1994). *Teorija prazdnogo klassa* [Theory of an idle class]. Moscow: Progress. [in Russian].
7. Commons, J.R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648-657. [in English].
8. Hodzhson, J. (2003). *Jekonomicheskaja teorija i instituty: manifest sovremennoj institucional'noj jekonomicheskoy teorii* [Economic theory and institutions: a manifesto of modern institutional economic theory]. Moscow: Delo. [in Russian].
9. Nort, D. (2000). *Instytutsii, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky* [Institutions, institutional change and economic performance]. Kiev: Osnovy. [in Ukrainian].
10. Inshakov, O.V. (2003). Jekonomicheskie instituty i institucii: k voprosu o tipologii i klassifikacii [Economic Institutions and Institutions: to the Question of Typology and Classification]. *Socis*, 9, 42-51. <<http://ecsocman.hse.ru/data/178/727/1217/004.INSHAKOV.pdf>> [in Russian]. (2018, April, 02).
11. Kovalenko, Yu. (2010). Zmist katehorii «instytutsiia» v instytutsiinomu ekonomichnomu analizi [Contents of the category "institution" in the institutional economic analysis]. *Visnyk TNEU* [TNEU Bulletin], 4, 19-31. [in Ukrainian].
12. Sorokyna, S. (1984). Predyslovye. V kn. *Veblen T. Teoryia prazdnogo klassa* [Foreword. In the book Veblen T. Theory of an idle class]. Moscow: Prohress. [in Russian].
13. Lysiak, L. V. (2009). *Biudzhethna polityka u systemi derzhavnogo rehuliuвання sotsialno-ekonomichnogo rozvytku Ukrainy* [Budgetary policy at the system of state regulation of socially-economical development of Ukraine]. Kiev: DNNU AFU. [in Ukrainian].